

limita ad accogliere solo le voci principali o comunque quelle di cui la letteratura in materia presenti già una definizione. Si premette dunque che verranno incorporati e presi in considerazione solo termini tecnici, anche se forse, in qualche caso, sono stati accolti lemmi piuttosto generici, quali ad esempio i verbi *cubrir*, *embargar*, *ligar*, *quedarse*, *saber*, *soer*, etc., che possono pertenerne anche alla sfera veterinaria, ma che non sono del tutto annoverabili come vocaboli specialistici.

A ben considerare, tuttavia, è pur vero che i termini relativi alle principali patologie del cavallo e i vocaboli più strettamente tecnici vengono ampiamente esplicitati, analizzati e comparati con altri testimoni della tradizione superstiti all'interno delle note all'edizione del testo, dunque non si tratta di una mancanza del curatore ma di una pura scelta editoriale; ma forse un breve riepilogo all'interno del glossario avrebbe facilitato la consultazione al lettore.

Anche in questo caso viene comunque compiuto un passo avanti rispetto all'edizione Pensado Tomé (che si limitava a registrare le occorrenze dei vari lemmi), indicando tra parentesi tonde il corrispettivo termine della versione originale latina di Giordano Ruffo.

Completa e chiude infine il volume l'edizione latina del *De medicina equorum* curata da Girolamo Molin nel 1818, che funge da *textus receptus* in mancanza di un altro modello di riferimento.

La volontà di corredare l'edizione gallega del corrispondente testo latino e la diretta correlazione all'interno del glossario del termine romanzo con il termine originale risultano degli ottimi strumenti, sia per quanto riguarda l'intelligibilità del trattato gallego, che per porre le basi per un più approfondito contributo sul processo di traduzione di testi tecnici nel passaggio dal latino alle lingue romanze.

Nel complesso dunque un volume chiaro, completo e denso di contenuti inerenti, oltre al testo in questione, anche, più in generale, al vasto e affascinante campo della mascalcia medievale.

Il merito indiscusso di questo volume, oltre al rigore filologico sul quale è basato, risulta quello di non essere limitato alla semplice edizione interpretativa del testimone (intento che, già di per sé, deve aver presentato numerose asperità), ma di essere riuscito ad aprirsi al confronto con altre versioni, latine e romanze, del testo di Giordano Ruffo per aspirare ad una panoramica più ampia sul genere, facendo il punto sulla situazione, formulando ipotesi e ponendo interessanti interrogativi.

Ilaria Rizzo

POLANCO ROIG, Lluís B. (ed.) (2012): *The Liber elegantiarum by Joan Esteve. A Catalan-Latin Dictionary at the crossroads of fifteenth-century European culture*. Turnhout: Brepols Publishers, CCXII + 439 p. [Corpus Christianorum Continuatio mediaevalis Series in 4.⁹V].

Hi ha llibres ben fets i hi ha llibres ben editats. A vegades, no tantes, hi ha llibres que tenen amb escreix totes dues qualitats, aquest que ara ressenyo n'és un: és un llibre molt ben fet i molt ben editat. El *Liber Elegantiarum* de Joan Esteve és una d'aquelles obres que mereixia un bon estudiós i una bona editorial. L'edició que ha preparat Lluís B. Polanco per a Brepols és la millor que podíem tenir. El treball de Polanco per arribar fins aquí ha estat llarg. El resultat és com un d'aquells vins que Horaci hauria conservat en el fons del fons del celler, i hauria qualificat de «més bo que el dels sopars dels pontífexs».

Coneixem l'existència del *Liber Elegantiarum* de Joan Esteve, n'intuíem la importància, el mencionàvem sovint, i fins podíem consultar des de 1988 una edició facsímil de l'incunabile venecià de 1489, però el que no sabíem prou bé era la difusió que va tenir al seu temps i només ens havíem donat d'una ínfima part de la importància que calia donar-li com a puntal per a la història de la cultura catalana. No en teníem cap edició crítica que situés en el lloc que li correspon aquest vocabulari català-llatí del darrer quart del segle XV compost a València per un gran conixerador, recreador i difusor de l'humanisme italià. No comptàvem amb cap monografia sobre Joan Esteve i la seva obra. Des de fa molts anys, filòlegs i estudiosos reclamàvem una edició com la que avui tenim a les mans, fruit i part d'una tesi doctoral que Lluís B. Polanco ha anat madurant i que va veure materialitzada en tres considerables volums el mes de setembre de 1995, com a tesi doctoral, i l'any 2012 com a publicació.

Vaig tenir la sort de formar part del tribunal que va concedir a Polanco el títol de doctor, a la Universitat de València. De manera que he seguit des dels seus inicis, gosaria dir, la gènesi d'aquest llibre. No puc fer més que elogiar el treball de Polanco, com ja vaig fer en aquella ocasió, entre d'altres motius que aniré desgranant a continuació, perquè és la primera edició crítica del *Liber*, una enorme tasca, que ningú abans no havia gosat escometre. I Polanco ha dut a terme aquesta empresa hercúlia amb el major rigor filològic, amb una minuciositat lloable i amb una sistematització bàsica per a una obra de les característiques de la que tenim a les mans. Però encara n'hi ha més.

La gran novetat que aporta, en l'estudi preliminar, l'edició de Polanco és la tesi que defensa que el *Liber* té com a finalitat exclusiva l'ensenyament del llatí. Aquest enunciat ens fa canviar la perspectiva amb la qual fins fa ben poc contemplàvem aquesta obra, massa centrada en l'estudi lexicogràfic del català. És a partir de l'estudi de Polanco que podem llegir el *Liber* amb uns ulls nous i que en podem comprendre tota la seva complexitat. Així, hem d'atorgar al *Liber* un valor afegit, perquè al costat de la riquesa lèxica que ofereix, fonamental per als estudis d'història de la llengua catalana del darrer quart del segle XV, podem adonar-nos que la seva configuració última és la d'una gramàtica o una retòrica llatina, amb ordenació alfabètica, per a ús de catalanoparlants.

El llibre que avui ressenyem està dividit en dues parts: un estudi introductor (pàgines xi-clxxv) i l'edició crítica del *Liber elegantiarum*. Entre l'una i l'altra, trobem una completa bibliografia (pàgines clxxvii-cxxiii) que es presenta en tres apartats: abreviatures, autors i bibliografia general. El llistat d'autors mostra una triple divisió en *auctores antiquiores*, *auctores recentiores* i *editiones alterae usque ad 1800*.

L'edició crítica del *Liber* va precedida, com deia, d'un estudi que avança en el coneixement de l'humanisme a València, i que es fonamenta bàsicament en l'estudi de l'obra i l'estudi de l'autor, segons els següents punts: el recorregut del *Liber* des de la seva publicació fins als nostres dies, la descripció dels exemplars supervivents de l'incunable venecià (xi-xxxix), repàs a la biografia de l'autor i recorregut pel context cultural en què es mou el notari valencià (xl-liv), el treball de cerca de les fonts de l'obra amb especial atenció a la història de la gramàtica i la lexicografia des de l'antiguitat al Renaixement (lv-cx1), l'explanació de la composició i de la tècnica de l'obra d'Esteve (cxli-clxi) i finalment els criteris d'edició (pàgines clxxvii-cxxiii). Anem per parts.

La descripció catalogràfica dels vuit exemplars coneguts de l'incunable és exhaustiva, detallada i precisa i ofereix aspectes nous respecte del que coneixíem. El recorregut de Polanco vers les autèntiques causes de l'edició del *Liber* a Venècia i les encertades conclusions a les quals arriba expliquen molta part de la fortuna posterior del *Liber*.

El *Liber elegantiarum* consta de tres parts: el *prooemium* (p. 3), el *vocabularius* (p. 5-139) i els *praecepta* (p. 321-322). Les entrades del *Liber*, que es presenten ordenades alfabèticament i numerades, són 12.158. Hi trobem entrades per paraules i també per frases, en català, amb les seves corresponents traduccions al llatí. L'edició crítica presenta dos aparats a peu de pàgina, d'una banda l'aparat de fonts i de l'altra l'aparat crític amb les variants i les correccions de l'editor, que detecta errors d'impressió i lectures alternatives que apareixen després de l'estudi acurat de les fonts de l'obra. I finalment hi ha un extens i amplíssim *apparatus adnotationum* que es presenta al final del text (p. 323-406). L'edició de Polanco es completa amb un utilíssim *index fontium* (p.407-437) que recull, per ordre alfabètic d'autor, totes les obres d'autors antics, medievals i del Renaixement que Esteve ha emprat per a l'elaboració de les traduccions de mots i frases catalanes del *Liber*. El *Liber facietorium* de Poggio Bracciolini és el més citat, amb 1.504 referències. A tall de curiositat Horaci és mencionat una sola vegada, com Lucà, Boccaccio ho és dues vegades, com Lucreci, Virgili és citat en 78 ocasions i Terenci té 266 referències.

Les aportacions de Polanco per al coneixement de la figura de Joan Esteve són moltes, il·luminen un autor i il·lustren un ambient literari brillant en el darrer quart de segle de la València quatrecentista. Esteve hauria format part de l'escribania reial a la Nàpols del Magnànim, on hauria estat en contacte amb les idees renovadores de l'humanisme italià representades pels humanistes que freqüentaven la cort del Magnànim, com és ara Fazio, Beccadelli o Pontano. El retorn a València com a notari de la ciutat portaria implícit el paper d'innovador que li correspondria a Esteve. Finalment el seu pas al capdavant de

l'escripció capitular de la Catedral de València li permeté accedir a una de les majors biblioteques de la ciutat, la qual cosa li facilitaria la tasca de redacció del *Liber*. Així, hem pogut conèixer noves dades que ens acosten a la figura de Joan Esteve i que el fan destacar com un dels autors del regne de València més directament influenciat per l'humanisme italià. Tot plegat ens portaria a refermar-nos en la idea que a la València del segle xv no solament la medicina representa un paper importantíssim, sinó també la gramàtica i la retòrica. El diccionari d'Esteve n'és un dels grans exemples, però l'obra de Joan Serra no és menys destacable, i encara és per estudiar.

Cal veure la figura i l'obra de Joan Esteve integrada dins del context de l'humanisme català, en el marc de la Corona d'Aragó. Esteve va tenir la sort de veure la seva obra publicada ben aviat i a Itàlia, la qual cosa suposava d'una banda que el *Liber* havia despertat interès, intel·lectual o comercial tant se val, entre els seus contemporanis a Catalunya o a València, però també, i més important, a Itàlia; suposava a més la intuïció dels editors en el sentit que aquesta obra havia de ser d'ús fonamental en les escoles i per tant de venda assegurada; suposava finalment un reconeixement a la tasca de sistematitzar un vocabulari d'aquestes característiques i d'altra banda oferia una major difusió de l'obra entre els humanistes d'arreu d'Europa i projectava el *Liber* a uns potencials nivells de lectura o de consulta ben poc freqüents en l'Europa del segle xv, i quasi impensables per a l'autor d'un vocabulari català-llatí. Esteve, doncs, va tenir sort, per dir-ho d'alguna manera, perquè d'altres autors tan vàlids com ell no van gaudir de la mateixa fortuna. Alguns no van veure les seves obres editades en vida, sinó pòstumament entrat ja el segle xvi. Penso ara en Joan Margarit i el seu Paralipomenon, de tanta influència en la historiografia posterior, però que fins a la iniciativa de Sancho de Nebrija que en va promoure l'edició l'any 1545, seixanta-un anys després de la mort del seu autor, havia romàs manuscrit i inèdit. D'altres autors encara a hores d'ara es mantenen inèdits tot i la magnitud dels seus treballs, o potser precisament a causa de la magnitud desorbitada dels seus estudis, i ara penso inevitablement en l'obra gramatical de Joan Ramon Ferrer, el barceloní autor d'un amplí tractat sobre els pronoms, inspirat també en l'obra de Valla, que tants punts de contacte biogràfics i professionals manté amb Esteve, ara conegut gràcies a la tesi doctoral d'Antoni Cobos, consultable a la Biblioteca digital Studia Humanitatis, portal web de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona.

La composició del *Liber* respon per a Joan Esteve a una necessitat pedagògica i educativa. Aquesta és precisament una de les motivacions centrals de l'humanisme: reformar a partir de l'ensenyament, infondre la renovació de les idees als joves a partir de l'escola per tal de modernitzar la societat. Si la finalitat última del *Liber* respon a aquesta necessitat, si efectivament és una paideia, qui podrà negar que això és humanisme? El professor Polanco mostra amb exemples precisos i preciosos la no tan gran diferència entre els continguts de l'obra de Nebrija i la de Joan Esteve, i també la major petjada humanística que s'observa en l'obra d'Esteve, enfront de la d'Alonso de Palencia. S'han identificat encara més exemples que ens ajuden a escurçar les distàncies, tan bàrbars, que s'havien establert entre l'humanista castellà que passa per ser «el introductor del Renacimiento en España» i els humanistes com Esteve i el mateix Joan Ramon Ferrer, primerencs i de vora mar, per bé i per mal.

Pas a pas Polanco va desfent el cabdell nuat durant cinc segles que envoltava el *Liber*. Polanco mou bé els fils per treure l'entrellat de qüestions transcendentals per al coneixement de l'obra d'Esteve. El tracte directe amb el text del *Liber* i l'estudi rigorós de les fonts que Esteve utilitzà per a la seva composició ens refermen en una tesi que fa temps plana com una ombra benefactora sobre l'humanisme català i que s'acabarà imposant a partir de l'acumulació de proves febaents com la que Polanco aporta ara. L'humanisme de l'àrea lingüística catalana de la península Ibèrica no té res a envejar, especialment en aquest darrer quart del segle xv, al que es duu a terme al regne de Castella. La manipulació de les fonts clàssiques i de les obres dels humanistes italians és exemplar en autors com Esteve i d'altres que ja he mencionat. La selecció de les fonts i l'habilitat en utilitzar-les és equiparable a les d'un Valla, per posar un exemple gens sospitós de medievalisme, acusació que s'imputava a l'humanisme català i al mateix autor del *Liber*. Esteve ajuda a confirmar aquesta tesi i és amb monografies com aquesta que podem arribar a convèncer els descreguts. Com mostra Polanco, els *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, impresos el 1473, són, a més de les *Elegantiae* del Valla, la font més important del *Liber*, tot un tractat

humanístic de retòrica amb moltes similituds amb el *De compositione* de Gasparino Barzizza, o els *Rethoricae praecepta* d'Enea Silvio Piccolomini, ben presents al *Liber*. Són especialment il·lustratius d'aquesta qüestió els resultats de les comparacions que presenta Polanco en el seu treball.

Sense filòlegs tan rigorosos com Lluís B. Polanco persistiríem en l'error antic i en el desconeixement de la vertadera dimensió de Joan Esteve i de l'humanisme a la València quatrecentista. Sense homes com Joan Esteve, innovador on n'hi hagi, mai no hauria pogut aparèixer un humanista com Lluís Vives.

Mariàngela VILALLONGA
Universitat de Girona
Institut d'Estudis Catalans

PUJOL, Josep M. (2013): *Això era i no era. Obra folklòrica de Josep M. Pujol*. Ed. a cura de Carme ORIOL i Emili SAMPER. Tarragona: Publicacions de la URV, 414 p.

PUJOL, Josep M. (2013): *Three Selected Papers on Catalan Folklore*. Edited by Carme ORIOL & Emili SAMPER. Tarragona: Publicacions de la URV, 69 p.

L'aparició del llibre *Això era i no era. Obra folklòrica de Josep M. Pujol* i del seu germà petit *Three Selected Papers on Catalan Folklore* és un esdeveniment, més que bo, magnífic. La compilació integral dels treballs folklòrics i etnopoètics de Josep M. Pujol (1947-2012) és una obra *maior*, rotunda, una aportació a la ciència de primeríssim nivell. Ho és perquè tots els escrits que la confegeixen —alguns amb l'aparença d'humils articles— són majors, substanciosos i referents dins del seu àmbit; i perquè tots són el resultat de procediments científics rigorosos i minuciosos, aplicats sense cap concessió. Josep M. Pujol feia, per damunt de tot, ciència amb autoexigència i amb aquella característica notable i ennoblidora que els pascalianos anomenen *esprit de finesse*. Aquest tarannà li reclamà temps i moltes hores de recerca i maduració de registres folklòrics i de bibliografies. El seu resultat fou la destil·lació de molts coneixements acumulats i de saviesa interpretativa manifestada amb perícia i originalitat. Això és el que els lectors trobaran en aquesta obra de referència per a l'etnopoètica i els estudis de folklore: coneixements fermes, segurs, en molts casos decisius, però sobretot, encara que no s'expliciti, l'obertura a noves perspectives, a maneres renovades i a una original sensibilitat per als estudis de folklore i etnopoètica. Afirmar Carme Oriol a la «Introducció», amb tota la raó, que «llegir els seus treballs suposa realitzar un exercici intel·lectual de primera magnitud i, per tant, cal fer-ho de manera atenta, sense precipitació» (p. 19). Farà bé el lector de seguir aquesta recomanació: hi aprendrà molt. M'atreveixo a afegir-hi que el resultat d'aquest enorme exercici intel·lectual ha estat, al marge la seva vàlua intrínseca, situar en la primera línia de la recerca internacional la que es fa als Països Catalans sobre el folklore i el domini etnopoètic catalans. Els etnopoetes del domini treballen en xarxa i amb forts lligams d'amistat, molts d'ells, si no la majoria, teixits precisament al voltant de la figura de Josep M. Pujol.

Val a dir que, en l'àmbit de la catalogació rondallística, decisiu per a la visibilitat internacional, Josep M. Pujol compartí el mèrit amb Carme Oriol. A tots dos els hem d'estar enormement agraïts. No crec que es tracti d'una exageració si s'afirma que tota la tasca investigadora de Pujol suposa, almenys, aquest parell de coses fonamentals: primera, el desempallegament d'un cert acomplexament o, almenys, atordiment científic en relació al folklore, que —excepcions a banda, alguna de ben il·lustre— repetia suats tòpics completament inútils; i, segona, el rearmament de les dosis necessàries d'autoestima per dignificar la ciència i per estimular generacions més joves a engrescar-s'hi (cosa a la qual, com a docent, hi prestà la màxima atenció personal). Per això el mestratge de Josep M. Pujol, com a investigador i com a docent, ha estat reconegut unànimement per la pràctica totalitat de la generació d'investigadors actuals. La compilació, doncs, de tota la seva obra folklòrica és un tribut de justícia per a ell, però també ho és per a les generacions d'investigadors posteriors, que mereixen tenir-la a l'abast i poder gaudir-ne en tots els sentits.

L'edició de l'obra ha anat a càrrec de Carme Oriol i Emili Samper, ambdós —de generacions dife-